

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

DOI 10.31558/2786-5835.2022.1.1

*Гринюк Роман Федорович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного та кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

*Загороднюк Дмитро Андрійович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ

У статті представлений ґрунтовний аналіз низки понять, що стосуються володіння правовими знаннями, яке є необхідним для кожного з огляду на презумпцію знання законодавства. Здійснений семантичний, етимологічний, поелементний, формально-логічний аналіз термінів, виокремлені критерії їхнього розмежування і характерні ознаки кожного. Продемонстровано, що правова освіта здебільшого спрямована на теоретичне ознайомлення із правовою дійсністю, тобто це насамперед спосіб розповсюдження, передачі суб'єктам елементарних правових знань. Правове виховання вирізняється значно поглибленим впливом на ціннісні аспекти, гуманістичні правові ідеї, намаганням сформувавши повагу до права. Невід'ємною характеристикою правової обізнаності є «вміння діяти», здатність і готовність реалізувати або захищати свої права.

***Ключові слова:** правова освіта, правове виховання, правова обізнаність, правоспроможність, критичне мислення.*

Постановка проблеми. Спілкуючись у професійній діяльності із пересічними громадянами, далекими від правничої науки та освіти, можна констатувати, що навіть ті з них, що знайомі з офіційними джерелами правової інформації, виступаючи суб'єктами побутового тлумачення правових норм, найчастіше за все вдаються до мовного та максимально буквального способу такого тлумачення. Так і з'являються та поширюються помилкові умовиводи на кшталт «обмеження обсягу безоплатної вищої освіти виключно обсягом державного замовлення порушує конституційний принцип про доступність і безоплатність освіти». Так поширюються наративи про бупітмо наслідки євроінтеграції у вигляді «батьків № 1 і № 2 замість мами і тата». Недаремно стаття 443 Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншого боку, передбачає необхідність забезпечення кращої обізнаності та розуміння щодо Європейського Союзу в Україні, зокрема його базових цінностей, функціонування та політик [1].

Кожному правнику відомий загальновизнаний принцип права «незнання закону не звільняє від відповідальності», що передається латинським виразом *ignorantia legis non excusat*. Цей принцип виступає зворотним боком презумпції знання закону (лат. *ignorantia juris non excusat* – незнання закону не вибачається), згідно із якою кожен зобов'язаний знати закони. Тобто презюмоване знання закону є принципом права, згідно з яким закон поширюється на кожного, навіть якщо особа і не знає про нього. Цей принцип може бути також номінований як «заборона незнання закону».

Європейські країни, законодавство яких ґрунтується на римському праві, використовують також вираз Аристотеля: *nemo censetur ignorare legem* (ніхто не розглядається, як такий, що не знає закон) або *ignorantia iuris nocet* (незнання закону шкодить). Здається, вже на такому елементарному рівні потреба у володінні правовими знаннями є очевидною. Проте рівень такого володіння, обсяг правових знань, механізм їх поширення потребують більш детального вивчення.

Постановка мети. У наукових джерелах та законодавстві наявна певна термінологічна нагромадженість: правова освіта, правове виховання, правова обізнаність, правова поінформованість, правова грамотність, правова спроможність, правова свідомість – це далеко не вичерпний перелік термінів, що використовуються авторами, які досліджують відповідну проблему. Усі вони здаються дещо схожими, близькими за змістом, спорідненими за етимологією, взаємопов'язаними, але це лиш актуалізує потребу у детальному аналізі їх співвідношення, який стане однією з теоретичних підвалин комплексного дослідження сутності правової обізнаності у правовій системі сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової обізнаності та виховання є надзвичайно актуальними протягом усього періоду розбудови на українських теренах незалежної правової демократичної держави, і ще більшої значущості вони набувають у сучасних реаліях відстоювання як незалежності України, так і обраного шляху до визнання і запровадження європейських цінностей. Актуальність вивчення категорії «обізнаність у праві», на думку Н. М. Оніщенко, пов'язана, з одного боку, з ускладненням суспільних відносин, трансформаційними змінами у право-державотворенні, з іншого – з підвищенням загальнокультурного та правокультурного рівня представників соціуму [2, с. 114].

Теоретичну базу для поточного екскурсу до тлумачення поняття обізнаності у праві склали напрацювання О. Г. Данильяна, І. М. Жаровської, Ю. Ю. Калиновського, Т. А. Коляди, Ю. В. Кривицького, Н. М. Оніщенко, О. О. Попадич, В. Я. Тація та ін.

Виклад основного матеріалу. Виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на ко-

ристь інших людей і суспільства, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору – є метою освіти, згідно із преамбулою Закону України «Про освіту» [3].

Правова освіта – складова частина системи освіти, що полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків (Наказ Міністерства юстиції України; Порядок від 14.11.2011 № 3325/5 «Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти») [4].

З огляду на це правове виховання і правова інформатизація можуть розглядатися як складники правової освіти, хоча й не охоплюються нею.

У 2001 році Указом Президента України № 992/2001 було затверджено Національну програму правової освіти населення [5], згідно із якою правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства. Надання правової освіти має здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних закладах, закладах вищої освіти і закладах післядипломної освіти. Складовою частиною правової освіти є самоосвіта громадян із питань права і держави.

Вважаємо за доцільне з'ясувати такий момент, чи не означає термін «правова освіта» лише освіту, яка спрямована на підготовку майбутніх юристів. Однозначно, ні. По-перше, Національна програма правової освіти населення передбачає створення необхідних умов для набуття *широкими верствами населення* правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації.

По-друге, з 02.06.2016 року Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» було змінено ст. 59 Конституції України – слово «правову» замінили словами «професійну правничу». Така заміна зумовлена нормами української мови, які визначають, що прикметник, використовуваний для позначення відповідного виду допомоги, утворився від іменника, що є назвою професії особи, яка надає таку допомогу. Іменником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (у юридичній сфері), є слово «правник». Отже, саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу. Навіть більше, терміни правовий – правничий – правний – юридичний є родо-видовими синонімами.

Отже, професійну підготовку майбутніх професійних правників на сьогодні коректніше називати «правничою освітою», правова ж освіта спрямована на навчання, виховання, інформатизацію усіх членів суспільства, незалежно від обраної професії чи сфери діяльності.

Водночас освіта все-таки здебільшого пов'язана із діяльністю системи закладів освіти, адже навіть у статті 53 Конституції України, яка передбачає право кожного на освіту, у частині третій суб'єктами називаються «учні та студенти» [6]. Аналогічно, підвищення рівня правової підготовки, насамперед *учнівської та студентської молоді*, зазначається як завдання у Національній програмі правової освіти населення.

У Рішенні КСУ № 5-рп/2004 р. від 04.03.2004 р. право на освіту також пов'язується із «професійною орієнтацією», а освіта визначається як цілеспрямований процес виховання і навчання з метою набуття встановлених державою *освітніх рівнів*. Доступність освіти, зазначається у мотивувальній частині вказаного Рішення, «держава забезпечує фінансуванням державних і комунальних навчальних закладів» [7].

Оскільки термін «правова освіта», хоча і є припустимим і прийнятним для позначення різноманітних заходів й усього комплексу засобів, спрямованих на формування й підвищення правової культури і правової свідомості усіх членів суспільства, що прагне бути громадянським, він не є, так би мовити, «безпроблемним» та ідеальним. Тому на тлі припустимості його використання, варто відшукати альтернативну категорію, що не має вищевказаних недоліків.

Досить поширеним у науковій літературі є термін «правове виховання» – це постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури та активної правомірної поведінки. Основна мета правового виховання – надати людині необхідні юридичні знання і навчити її поважати закони та дотримуватися їх, тобто сформуванню достатньо високий рівень правової культури, здатний значно знизити кількість правопорушень.

Способами правового виховання, стверджує Т. А. Коляда, є: правова освіта (або інакше: правовий всеобуч), правова пропаганда, правомірна поведінка громадян, їхня особиста участь у здійсненні (реалізації) та охороні правових норм, виховання. Водночас правосвідомість є функціональним елементом механізму правового виховання, а результатом дії механізму правового виховання є рівень правової вихованості особи, її правова культура [8].

Тобто вже на початку ознайомлення із доктринальними уявленнями про правове виховання стає зрозумілим, що вищезазначене припущення про правове виховання як елемент правової освіти, зроблене як умовивід із нормативної дефініції, є неповним. Правове виховання є більш складною категорією, а саме складовою правової соціалізації особи, та спрямоване на глибоке розуміння аспектів і рівнів цінності права, свідоме ставлення до прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, повагу до правового порядку, сумлінну реалізацію норм права. Правовиховний процес, головною метою якого є переміщення правових цінностей із зовнішньої для людини сфери у площину її внутрішніх уяв-

лень, виступає важливим механізмом праводержавотворення, а також засобом подолання деформацій правосвідомості та правової культури (Ю. В. Кривицький) [9, с. 105].

Із правовою соціалізацією особи пов'язує правове виховання також професор І. М. Жаровська. Соціокультурна ідентифікація членів громадянського суспільства або права соціалізації особи (як поступова інтеграція особистості в широкий соціальний контекст, перехід до повноцінної участі у функціонуванні громадянського суспільства і держави) є, на думку дослідниці, результатом саме правового виховання [10, с. 7].

У юридичній словниково-енциклопедичній літературі правове виховання традиційно тлумачиться як система державних і недержавних заходів, спрямованих на формування у громадян належного рівня правосвідомості й правової культури; цілеспрямована, систематична діяльність державних органів та їх посадових осіб, інших суб'єктів права, виражена в системі державних і недержавних заходів, спрямованих на формування у громадян належного рівня правосвідомості і правової культури; цілеспрямована та систематична діяльність держави і суб'єктів громадянського суспільства з метою формування у громадян належного рівня правосвідомості та правової культури шляхом усвідомлення ними низки соціально-правових цінностей і норм, що є підґрунтям правової поведінки та позитивної соціалізації людини.

У вітчизняній юридичній науці представлено різні підходи до тлумачення правового виховання (у широкому і вузькому значеннях; у юридичному, психологічному та педагогічному вимірах), зокрема через родові поняття «діяльність», «вплив», «процес», «механізм», «функція», «політика» тощо. У загальному плані правове виховання розглядається як складний соціокультурний феномен, невіддільний від таких комплексних юридичних явищ, як правова культура, правова свідомість і правова соціалізація. Саме свідомість людини, її інтелект і здатність сприймати, оцінювати та здійснювати певні правові явища є об'єктом правового виховання. За результатами міждисциплінарного дослідження правове виховання визначається як здійснювана на основі норм і принципів права за допомогою спеціальних форм і методів послідовна, систематична та цілеспрямована діяльність суб'єктів права, що має на меті підвищення рівня правової свідомості та правової культури окремих індивідів, соціальних груп та суспільства загалом і зорієнтована на їхню соціально активну правомірну поведінку [11, с. 400].

Отже, правове виховання постає необхідною передумовою правової соціалізації, слугує важливим чинником (або навіть системою чинників) формування правової свідомості і правової культури населення, що забезпечується цілеспрямованою та систематичною діяльністю держави і суб'єктів громадянсько-

го суспільства. Правове виховання має далекоглядну і глобальну мету – поширювати правові цінності, зменшувати вияви правового нігілізму, чинити вплив на суб'єктів правовідносин з погляду саме загального блага, сприяючи правовій соціалізації осіб завдяки виключно активній правомірній поведінці.

Більш «людиноцентричним» видається термін «обізнаність у праві», тобто засвоєння людиною різнобічних правових знань з метою їх використання в усіх сферах життєдіяльності задля найбільш повної реалізації прав, свобод і законних інтересів (цитата за професоркою Н. М. Оніщенко, яка є членом Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення) [2, с. 116].

На відміну від правового виховання, яке навіть етимологічно більше характеризує вплив на суб'єктів як процес, а результатом вже є правова соціалізація і підвищення правосвідомості та правової культури, термін «обізнаність у праві» означає певний рівень володіння правовим матеріалом, бажано хоча б мінімумом правових знань, достатнім для ефективного захисту своїх прав.

Відповідно до тлумачного Словника української мови, «обізнаний – який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось» [12, с. 504].

У Словнику синонімів обізнаний подається як синонім до «компетентний», а обізнаність – до «ерудиція» [13, с. 106, 170].

У Словнику іншомовних слів також саме через обізнаність (поінформованість, обізнаність, авторитетність) визначається термін «компетентність», а компетенція характеризується як добра обізнаність із чим-небудь [14].

Зауважимо, що правове виховання і правова обізнаність є досить близькими поняттями, зокрема це підтверджується кількома тезами. Правознавці-вчені та представники юридичної практики наголошують, що правова обізнаність є важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особи як процесу засвоєння, сприйняття і реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а також правових оцінок, норм і моделей поведінки. Водночас суспільство і сама правова практика визначають правові соціалізації. Саме обізнаність у праві здатна спрямувати цей процес у цілеспрямоване позитивне русло. Отже, вивчення питань правової соціалізації безпосередньо пов'язане з явищем «обізнаність у праві» у певному суспільстві, середовищі, де здійснюються (відбуваються) ці процеси (Н. М. Оніщенко) [2, с. 117].

Водночас є думка, згідно з якою правова обізнаність є складником правової вихованості. Так, у статті О. О. Попадич визначено компоненти правової вихованості майбутнього фахівця комп'ютерної галузі, а саме: професійно-правова обізнаність, професійно-правова розвиненість та готовність до правомірної професійної діяльності [15, с. 226].

При цьому правова вихованість вважається найважливішою психолого-педагогічною та соціально-правовою характеристикою особистості, вона неподільно пов'язана із загальною вихованістю, відбиває ступінь її всебічності та гармонійності. Рівень правової вихованості – це не тільки знання й розуміння необхідності виконувати норми, але і ступінь сформованого ставлення до закону як до цінності. Ознаками вихованості М. П. Требін називає становлення особистості, добровільне виконання певних вчинків, дій, їх мотиви [16, с. 216].

Спираючись на це, О. О. Попадич визначає правову вихованість майбутніх фахівців комп'ютерної галузі як системну, педагогічно сформовану, особистісну якість, як інтегрований вияв професійно-правової обізнаності, професійно-правової розвиненості та готовності до правомірної професійної діяльності у комп'ютерній галузі [17, с. 72].

Отже, у літературі окремо розглядають професійно-правову обізнаність як один із *компонентів* структури правової вихованості майбутнього фахівця певної галузі. Рівень професійно-правової обізнаності визначається «рівнем правових знань правового мінімуму», яким повинен володіти кожен громадянин суспільства, незалежно від його соціального статусу [18, с. 67].

Професійно-правова обізнаність майбутнього фахівця характеризується наявністю правових знань, поглядів і переконань, що дозволяє йому бути компетентним та зрозуміти роль права, правопорядку, правові норми і правові відносини у сфері професійної діяльності, усвідомлювати свої професійні права, обов'язки і свободи. Отже, ефективність підготовки майбутніх фахівців певної галузі для виконання професійних функцій визначається в межах пізнавальної сфери (знання, уявлення, вміння, навички) або особистісних рис, як-от готовність до діяльності, спрямованість особистості, освіченість, компетентність тощо. Правова освіченість є основою правосвідомості. Правова обізнаність передбачає такі аспекти: розвиток правосвідомості, що дає змогу оцінювати дії, вчинки, поведінку, робити вибір, приймати рішення; розвиток мотивів і потреб щодо самовдосконалення у сфері правової культури. Правова вихованість спеціаліста передбачає повагу до закону і законності, ставлення до них як до соціальних цінностей, дотримання правових норм професійної поведінки; прагнення до вибору правомірних способів і засобів вирішення виробничих проблем [15, с. 229].

Такий цікавий огляд трьох термінів – освіченість, обізнаність і вихованість – дає змогу підтвердити вищенаведені припущення про співвідношення правової освіти, правової обізнаності та правового виховання: перший є найбільш вузьким і поглинається наступним, який, зі свого боку, є вужчим за останній.

Для поглиблення тези про неоднаковість понять правова освіта (освіченість), правове виховання і правова обізнаність здається доцільним зупинитися на де-

яких нюансах, які здатні слугувати своєрідними критеріями розмежування. Вище вже зазначалося, правова освіта здебільшого спрямована на теоретичне ознайомлення із правовою дійсністю, тобто це насамперед спосіб розповсюдження, передачі суб'єктам елементарних правових знань. Правове виховання вирізняється поглибленим впливом на ціннісні аспекти, гуманістичні правові ідеї, намаганням сформуванати повагу до права. Тоді логічним є питання, у чому полягає специфіка правової обізнаності, що відокремлює її від інших споріднених понять. Здається, хоча б частково, відповідь можна знайти у зазначених нижче наукових доробках.

За словами освітнього омбудсмена України Сергія Горбачова, «право і його захист неможливі поза обізнаністю, право неможливе поза його розумінням і вмінням діяти як з боку того, хто потребує захисту свого права, так і з боку того, хто це право захищає» [19]. Тобто невід'ємною характеристикою правової обізнаності є «вміння діяти», здатність і готовність реалізовувати або захищати свої права.

У деяких, переважно англійських, джерелах трапляється термін правова спроможність (“*legal capability*”), який тлумачать як сукупність особистих характеристик, необхідних людині для ефективного вирішення питань, пов'язаних із правом. Правоспроможність стосується здатності людей розуміти, коли вони стикаються з проблемою, що має правовий вимір, знаходити правову інформацію та вживати необхідних заходів, щоб вирішити цю проблему, зокрема і тих, що не передбачають залучення системи правосуддя чи правоохоронних органів [20, с. 30]. Цей термін видається цікавим з погляду дослідження правової обізнаності, адже, як вже зазначалося раніше, саме обізнаність у праві за своєю сутністю здається більш «зверненою» до суб'єкта, а не до суспільного блага як правове виховання.

Розвитку цього концепту, правоспроможності, сприяла діяльність британських організацій, які досліджують питання громадської правової просвіти і ставлять за мету саме підвищення правоспроможності громадян (Wintersteiger, 2015; PLEAS Task Force, 2007). Теоретичним базисом є так званий підхід на основі можливостей (*capability approach*) економіста Амартії Сена, ідея якого полягає у тому, що для визначення рівня людського розвитку та благополуччя у суспільстві потрібно зрозуміти, яких бажаних для неї станів та видів діяльності людина фактично спроможна досягти (а не лише має на це формальне право), і які передумови (можливості, свободи) для цього потрібні.

Різні дослідники пропонують різні аспекти правоспроможності, проте в їхніх підходах є багато спільного: зокрема вони передбачають, що правоспроможна людина повинна мати певний рівень *обізнаності* щодо правових питань та доступних правових послуг, здатність ідентифікувати правовий вимір ситуації,

зрозуміти та скористатися механізмами вирішення проблеми; окрім цього, вона мусить мати неспецифічні для правової сфери навички та особистісні характеристики, як-от уміння планувати та керувати своїми справами, вміння ефективно спілкуватися, впевненість у собі та емоційна стійкість. У контексті правопросвітництва підвищення правоспроможності людей означає, що необхідно не лише надавати охочим інформацію про їхні законні права, обов'язки та юридичні процедури для захисту прав, але й навчати їх розпізнавати правові ситуації у повсякденному житті, підвищувати довіру до правової системи та надавачів юридичних послуг, розвивати навички ефективної та впевненої комунікації щодо питань права, пошуку та *критичного осмислення* відповідної інформації тощо [20, с. 30].

Важливо розуміти, що правоспроможність не дорівнює правоздатності як здатності мати права й обов'язки (а такі помилкові ототожнення трапляються в науковій літературі). Д. С. Слінько стверджує, що в теорії права окремі вчені визначають правоздатність як особливе суб'єктивне право, а саме можливість мати право на права [22, с. 151]. Водночас автор ототожнює правоздатність із правоспроможністю, стверджуючи: «Цивільне право визначає правоспроможність як здатність мати права та нести обов'язки». Таке ототожнення понять є безпідставним.

Спроможність – це еталон, стандарт або вимога до здатності досягнення необхідного результату (виконувати визначені завдання за певних умов обстановки, ресурсного забезпечення та відповідно до встановлених стандартів, вимог), або головні, основні, додаткові встановлені вимоги / властивості; можливість – фактичне (наявне від потреби (вимоги)) досягнення необхідного результату (відповідність головному, основним, додатковим визначенням спроможності); здатність – критерій або оцінка (кінцевий стан) досягнення необхідного результату (рівень досягнення головного, основних, додаткових вимог / властивості заданої спроможності для визначення необхідних заходів) [21, с. 81].

Отже, здатність бути носієм суб'єктивних прав – це правоздатність, а правоспроможність – це певний феномен, утопічна категорія на позначення такого ідеального стану, коли особа є не лише носієм прав (які здебільшого реалізує інтуїтивно, не заглиблюючись у їх правову сутність), а усвідомлює усі свої можливості стосовно реалізації наявних та набуття за певних сприятливих умов додаткових прав.

Щодо англomовного поняття “*legal awareness*”, яке трапляється у соціально-правових дослідженнях та у правопросвітницькій практиці і найчастіше вживається як синонім правової грамотності у значенні «правова обізнаність», воно стосується *когнітивного складника взаємодії людини та закону*. На пострадянських теренах це словосполучення також використовується як переклад концеп-

ту «правова свідомість» і позначає, окрім знань, установки, почуття, ідеї, уявлення людей про право. Це дає підстави М. В. Шпікер стверджувати, що «поняття правоспроможності включає у себе суб'єктивне правове успроможнення та правову грамотність / обізнаність як окремі виміри, оскільки ефективно вирішення питань, пов'язаних із правом, потребує принаймні базового рівня знань та впевненості у власній здатності впоратися із проблемою» [20, с. 31]. Водночас правоспроможність є вужчим концептом, аніж правова свідомість, оскільки бере до уваги не всі аспекти правового світогляду, сприйняття та поведінки, а лише ті, які мають прикладне значення, тобто допомагають людині задовольнити її потреби найкращим можливим способом.

Отже, маємо певну формулу, що схематично зображує зміст та співвідношення поняття: *«правоспроможність = правові знання + здатність їх використати + можливість (висока ймовірність) отримати результат».*

Згідно із дослідженням, проведеним у Північно-Східному університеті (Бостон, штат Массачусетс, США) стосовно того, чи підвищення рівня освіти жінок покращує правову обізнаність щодо законів, спрямованих на запобігання домашньому насильству, «освіта жінок може підвищити здатність отримувати доступ до нової інформації про нещодавно прийняті закони та послуги та обробляти її. Зі свого боку, покращення правової обізнаності посилює переговорну силу жінок у домогосподарстві та послабляє їх схильність до насильства з боку партнера». Це дослідження надає перші причинно-наслідкові докази впливу розширення обов'язкової шкільної освіти, яке екзогенно підвищило середній освітній рівень, на правові знання та його наслідки для домашнього насильства в Туреччині [23, р. 2].

Водночас зазначається важливий факт: *краща здатність охоплювати або обробляти знання не завжди перетворюється на дію.* Отже, освіта не завжди гарантує необхідні зміни у реальній поведінці. Хоча освіта відіграє важливу роль у покращенні правових знань, що є першим кроком до підвищення обізнаності щодо прав жінок, цього може бути недостатньо для зміни загального добробуту жінок, якщо знання не можуть гарантувати доступ до правових установ [23, р. 6].

Отже, маємо ще одну формулу: *«правова обізнаність = правові знання + здатність постійно набувати нові правові знання (оновлювати наявні) + здатність аналізувати правову інформацію + збільшення переговорної сили (превенція порушення своїх прав)».*

Окремі науковці наголошують, «щоб бути правоспроможними, людям не потрібно бути експертами в кожній сфері права, але потрібно бути здатними зрозуміти, чи хочуть вони діяти задля вирішення правової проблеми і чи намагаються використовувати закон і систему правосуддя» [20, с. 32].

У дослідженнях стосовно правоспроможності (наведені вище) трапляється інформація щодо кореляції рівня правоспроможності (а саме її підвищення) із наявністю здатності *критичного осмислення* відповідної правової інформації. Видається правильним заглибитися у цей аспект порушеного питання.

Відповідно до позиції Комісії з громадського розуміння Американської асоціації юристів (*American Bar Association, Commission on Public Understanding*), правова обізнаність – це «здатність робити *критичні судження* щодо суті закону, судового процесу та доступних правових ресурсів, а також ефективно використовувати правову систему та формулювати стратегії для її покращення».

Канадська асоціація юристів (*Canadian Bar Association*) трактує правову грамотність як «здатність розуміти слова, що використовуються в правовому контексті, робити з них висновки, а потім використовувати ці висновки для вживання заходів».

З невеликими змінами у трактуванні Multiple Action Research Group (MARG, неурядова організація, що займається просуванням правової обізнаності) правову обізнаність можна тлумачити як «*критичне знання* правових положень і процесів у поєднанні з навичками використання цих знань для поваги і реалізації права» [24].

Тобто йдеться не просто про володіння правовою інформацією, а саме про здатність критично мислити навколо правових категорій (якщо згадати теорію, властивість критичного мислення є важливою характеристикою членів громадянського суспільства), а також про реалізацію, про результат правового знання. Здається, ці нюанси і відрізняють поінформованість від обізнаності, адже остання обов'язково охоплює правоспроможність.

Слушне тлумачення критичного мислення у контексті визначення права знаходимо у відомого професора Л. Капоте з Університету Ла-Лагуна (Іспанія). На його думку, «право – це дисципліна, в якій критичне мислення має бути важливим інструментом для розробки дійсно справедливих правил і їх справедливого застосування» [25, р. 204].

Важливо, щоб «споживач правової норми» не сприймав приписи цієї норми як щось ідеальне й абсолютне. У юриспруденції два помножити на два не завжди дорівнює чотири, інакше кажучи, ті чи інші правила, ідеї не повинні сприйматися буквально, відірвано від інших принципів права, як «сферичний кінь у вакуумі».

Критичне мислення вважають умінням XXI століття, без якого неможливо бути ефективним у цифрову епоху. Передусім критичне мислення тлумачать як процес оцінювання якогось фрагмента реальності, наслідком чого є оцінювальне судження (оцінка). Така оцінка завжди здійснюється відповідно до певної системи цінностей (ідеалів, стандартів, критеріїв) – тих бажаних приписів або образів, відповідність яким є важливою для нас у певній конкретній ситуації.

Критичне мислення використовується для вирішення практичних завдань: розв'язання проблемних ситуацій, формулювання висновків, імовірнісної оцінки та ухвалення рішень. Отже, критичне мислення використовується для вирішення конкретних ситуативних завдань, а це передовсім практичне мислення [26, с. 310].

Повертаючись до предмета дослідження, обізнаність, навіть за семантикою, – це «щось про знання». Проте знання не статичне. Але обізнаність у праві – це насамперед про мислення, про зв'язок між знанням і мисленням.

«Знання ... не може бути передане від людини до людини подібно тому, як ми переливаємо воду з однієї посудини в іншу. Воно динамічне. Звісно, наївно думати, що ми всі повинні починати з нуля і винаходити велосипед. Ми спираємося на знання, створені кимось, щоб продукувати нові знання».

І у цьому контексті «нові знання» – це не про суспільно значущі винаходи, корисні відкриття. «Ми створюємо знання щоразу, коли знайомимося з новими поняттями і ідеями. Лиш отримана інформація використовується нами для створення наших власних внутрішніх структур знань. Знання – це “стан розуміння”, властивий лиш свідомості конкретної людини» [27, с. 21].

Критичне мислення, за Д. Халперн, – це використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують можливість отримання бажаного результату. Це визначення характеризує мислення як щось відмінне контрольованістю, обґрунтованістю, цілеспрямованістю, – такий тип мислення, до якого вдаються при вирішенні завдань, формулюванні висновків, імовірнісній оцінці та прийнятті рішень [27, с. 22].

Критичне мислення є антиотрутою щодо контролю над думками, яке турбувало ще Оруелла («1984»). «Навчання навичкам ясного мислення може допомогти кожному розпізнати пропаганду і тим самим не стати її жертвою, проаналізувати хибні підстави в аргументації, побачити явний обман, переконатися в надійності того чи того джерела інформації та правильним чином обміркувати кожне завдання або прийняте рішення» [27, с. 25].

Отже, критичне мислення притаманне рівню свободи, за якої визнається чільне місце особистості в суспільстві, а також ідеал, який поступово розширюється у глобалізованому світі, де попри реальну латентну соціальну нерівність наявні *велика правова обізнаність* та політика щодо важливості забезпечення вільної реалізації особистості, що сприяє розширенню критичного мислення [28, с. 19].

Висновки. Перед тим, як підбивати підсумки на поточному етапі наукового екскурсу крізь вітійоватість термінології, варто навести вислів Н. М. Оніщенко, яка, досліджуючи обізнаність у праві, зазначила: «Сьогодні вкрай важливий не “мінімум” правових знань, а “максимум”, не “абетка”, а “енциклопедія” права.

Можливо, тоді сприйняття права буде якраз визначатися тим, що право – це “фортеця”, “захисник”, “оберіг” від чиновницького свавілля, це провідник “у простір свободи, безпеки та правосуддя”, це індикатор дотримання й забезпечення прав і свобод людини, показник досягнутого рівня гендерної рівності, а головне – ідеалів верховенства права в суспільстві» [2, с. 116].

Несистематизована правова інформація – це просто звичайні відомості. Тільки певним способом організовані відомості мають значення. Але залежно від форми організації одна й та ж правова інформація може мати різний зміст. Для різних філософів, юристів, соціологів, політологів та для різних цілей одну й ту ж інформацію потрібно організовувати по-різному. Тому енциклопедія права повинна містити в собі кардинальні методологічні установи, за допомогою яких створюються універсальні природно-правові знання сьогодення, але які обов’язково перевіряються на цінність моралі суспільства та часу [29, с. 164].

Можливо, саме ця дрібниця, тлумачення обізнаності у праві через поелементний підхід, де право – це не про законодавство і навіть не про основи правознавства, а про енциклопедію права, додасть новизни і сучасності досліджуваній категорії. Очевидно, Україна перебуває на важкому етапі переходу до нової формації, яка ґрунтується вже не на суб’єктивних правах та декларативних гаслах, а на реальних цінностях, як-от людська гідність та верховенство права. А їх укорінення в суспільній та індивідуальній правосвідомості можливе лиш через обізнаність, як володіння і постійний доступ до правової інформації, її аналіз через синтез, як критичне продуктивне мислення, та правоспроможність, як усвідомлену здатність досягати необхідного правового результату.

Список використаних джерел

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України*. 2014. № 65. Ст. 2125.
2. Оніщенко Н. М. Обізнаність в праві як категорія доктрини та явище юридичної практики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6/2. С. 114–118.
3. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.
4. Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти: Наказ Міністерства юстиції України від 14.11.2011 р. № 3325/5. *Офіційний вісник України*. 2011. № 91. Ст. 3314.
5. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 43. Ст. 1921.
6. Конституція України: прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 04.03.2004 р. № 5-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 11. Ст. 674.
8. Коляда Т. А. Правове виховання: поняття, ознаки та функції. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/31264/1/40.pdf> (дата відвідування 01.12.2022).
9. Кривицький Ю. В. Правове виховання та правова реформа: прояви взаємозв'язку і взаємовпливу. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 100–108.
10. Жаровська І. М. Правове виховання – важлива частина соціалізації особи. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 2(10). С. 3–8.
11. Правове виховання в сучасній Україні: монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. А. П. Гетьман та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2013. 440 с.
12. Словник української мови: в 11 томах. Том 5. 1974. URL: <http://sum.in.ua/p/5/504/2> (дата відвідування 08.11.2022).
13. Практичний словник синонімів української мови. Київ: «Українська книга», 2000. 480 с.
14. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%EE%E1%B3%E7%ED%E0%ED%B3%F1%F2%FC> (дата відвідування 08.11.2022).
15. Попадич О. О. Професійно-правова обізнаність як компонент структури правової вихованості майбутнього фахівця комп'ютерної галузі. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2014. № 10 (Ч. 2). С. 224–231.
16. Требін М. П. Правова вихованість – основа демократичного, правового розвитку українського суспільства. *Проблеми законності*. 2009. № 103. С. 216–220.
17. Попадич О. О. Педагогічні умови правового виховання майбутніх фахівців комп'ютерної галузі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Умань, 2014. 283 с.
18. Болоніна С. В. Правосвідомість молоді в умовах системної кризи. *Юрист*. 2004. № 10. С. 66–70.
19. Захист прав неможливий без обізнаності. *Освітній омбудсмен України*. URL: <https://eo.gov.ua/zakhyst-prav-nemozhlyvyy-bez-obiznanosti/2020/10/26/> (дата відвідування 08.11.2022).
20. Шпікер М. В. Вимірювання правоспроможності в емпіричній соціології. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. Випуск 1(53). С. 29–40.
21. Марко І. Ю. Аналіз понять «спроможність», «можливість» і «здатність» та пропозиції щодо їх застосування у документах сектору безпеки і оборони України. *Social development & Security*. 2018. Vol. 5, Iss. 3. С. 76–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socdevsec_2018_5_3_10
22. Слінько Д. С. Секундарні положення консенсуального провадження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2019. № 28. С. 149–154.
23. Erten B., Keskin P. Does Knowledge Empower? Education, Legal Awareness and Intimate Partner Violence. *IZA – Institute of Labor Economics*, 2021. 65 p.
24. Legal awareness. URL: <https://www.basicknowledge101.com/pdf/literacy/Legal%20awareness.pdf> (дата відвідування 04.12.2022).
25. Capote L. Derecho, justicia y pensamiento crítico. *Dilemata*. 2018. No. 26. P. 197–205.
26. Терно С. О. Критичне мислення: динаміка та сфера застосування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 310–315.

27. Халперн Д. Психология критического мышления. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 2000. 512 с.
28. Дієго Феліпе А.-К., Тацій В. Я., Магда Джулісса Р.-Б., Данильян О. Г. Значення критичного мислення у житті сучасного суспільства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 3(46). С. 11–27.
29. Савайда О. І. Енциклопедія права в системі юридичних наук: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 193 с.

References

1. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimi derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2014. № 65. St. 2125.
2. Onishchenko N. M. Obiznanist v pravi yak katehoriia doktryny ta yavysheche yurydychnoi praktyky. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6/2. S. 114–118.
3. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 5 veresnia 2017 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2017. № 38–39. St. 380.
4. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia orhanamy yustytzii perevirok stanu pravovoi osvity: Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 14.11.2011 r. № 3325/5. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2011. № 91. St. 3314.
5. Pro Natsionalnu prohramu pravovoi osvity naselennia: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 18.10.2001 № 992/2001. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2001. № 43. St. 1921.
6. Konstytutsiia Ukrainy: pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 50 narodnykh deputativ Ukrainy pro ofitsiine tлумachennia polozhen chastyny tretoi statti 53 Konstytutsii Ukrainy «derzhava zabezpechuie dostupnist i bezoplatnist doshkilnoi, povnoi zahalnoi serednoi, profesiino-tekhnichnoi, vyshchoi osvity v derzhavnykh i komunalnykh navchalnykh zakladakh» (sprava pro dostupnist i bezoplatnist osvity) vid 04.03.2004 № 5-rp/2004. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2004. № 11. St. 674.
8. Koliada T. A. Pravove vykhovannia: poniattia, oznaky ta funksii. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/31264/1/40.pdf> (data vidviduvannia 01.12.2022).
9. Kryvytskyi Yu. V. Pravove vykhovannia ta pravova reforma: proiavy vzaiemovviazku i vzaiemovplyvu. *Yurydychni visnyk*. 2022. № 2. S. 100–108.
10. Zharovska I. M. Pravove vykhovannia – vazhlyva chastyna sotsializatsii osoby. *Istoryko-pravovi chasopys*. 2017. № 2(10). S. 3–8.
11. Pravove vykhovannia v suchasni Ukraini: monohrafiia. 2-he vyd., pererobl. i dopov. A. P. Hetman ta in. Za red. V. Ya. Tatsiia, A. P. Hetmana, O. H. Danyliana. Kharkiv: Pravo, 2013. 440 s.
12. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh. Tom 5, 1974. URL: <http://sum.in.ua/p/5/504/2> (data vidviduvannia 08.11.2022).
13. Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy. Kyiv: «Ukrainska knyha», 2000. 480 s.
14. Slovnyk inshomovnykh sliv. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%EE%E1%B3%E7%ED%E0%ED%B3>F1%F2%FC> (data vidviduvannia 08.11.2022).
15. Popadych O. O. Profesiino-pravova obiznanist yak komponent struktury pravovoi vykhovnosti maibutnoho fakhivtsia kompiuternoї haluzi. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*. 2014. № 10 (Ch. 2). S. 224–231.

16. Trebin M. P. Pravova vykhovanist – osnova demokratychnoho, pravovoho rozvytku ukrain-skoho suspilstva. *Problemy zakonnosti*. 2009. № 103. S. 216–220.
17. Popadych O. O. Pedahohichni umowy pravovoho vykhovannia maibutnikh fakhivtsiv kompiu-ternoi haluzi: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.07. Uman, 2014. 283 s.
18. Bolonina S. V. Pravosvidomist molodi v umovakh systemnoi kryzy. *Yuryst*. 2004. № 10. S. 66–70.
19. Zakhyst prav nemozhlyvy bez obiznanosti. *Osvitnii ombudsmen Ukrainy*. URL: <https://eo.gov.ua/zakhyst-prav-nemozhlyvyy-bez-obiznanosti/2020/10/26/> (data vidviduvannia 08.11.2022).
20. Shpiker M. V. Vymiriuvannia pravospromozhnosti v empirychnii sotsiologii. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiologhiia. Pravo*. 2022. Vypusk 1(53). S. 29–40.
21. Marko I. Yu. Analiz poniat «spromozhnist», «mozhyvist» i «zdatnist» ta propozytsii shchodo yikh zastosuvannia u dokumentakh sektoru bezpeky i oborony Ukrainy. *Social development & Security*. 2018. Vol. 5, Iss. 3. S. 76–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socdevsec_2018_5_3_10
22. Slinko D. S. Sekundarni polozhennia konsensualnogo provadzhennia. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Pravo»*. 2019. № 28. S. 149–154.
23. Erten B., Keskin P. Does Knowledge Empower? Education, Legal Awareness and Intimate Partner Violence. *IZA – Institute of Labor Economics*, 2021. 65 p.
24. Legal awareness. URL: <https://www.basicknowledge101.com/pdf/literacy/Legal%20awareness.pdf> (data vidviduvannia 04.12.2022).
25. Capote L. Derecho, justicia y pensamiento crítico. *Dilemata*. 2018. No. 26. P. 197–205.
26. Terno S. O. Krytychne myslennia: dynamika ta sfera zastosuvannia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. 2016. Vyp. 46. S. 310–315.
27. Khalpern D. Psikhologiya kriticheskogo myshleniya. Sankt-Peterburh: Izdatel'stvo «Pyter», 2000. 512 s.
28. Diieho Felipe A.-K., Tatsii V. Ya., Mahda Dzhulissa R.-B., Danylian O. H. Znachennia kry-tychnoho myslennia u zhytti suchasnoho suspilstva. *Visnyk NluU imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologhiia*. 2020. № 3(46). S. 11–27.
29. Savaida O. I. Entsyklopediia prava v systemi yurydychnykh nauk: monohrafiia. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vntrishnikh sprav, 2012. 193 s.

Roman Grynyuk, Dmytro Zahorodniuk. Theoretical and Methodological Aspects of Researching the Concept of Legal Awareness

The article presents a thorough analysis of a number of concepts related to the possession of legal knowledge. Legal awareness is necessary for everyone given the presumption of knowledge of the law. Semantic, etymological, elemental, formal-logical analysis of the terms has been carried out, the criteria for their distinction and the characteristic features have been highlighted.

It has been demonstrated that legal education is mostly aimed at theoretical familiarization with legal reality, that is, it is primarily a way of spreading and transferring basic legal knowledge to subjects. Legal nurture is distinguished by a significantly deepened influence on value aspects, humanistic legal ideas, an effort to form respect for law. Legal awareness is characterized by the «ability to act», the ability and willingness to exercise or protect one's rights.

The authors note that Ukraine is at a difficult stage of transition to a new formation which is no longer based on subjective rights and declarative slogans but on real values such as human dignity and the rule of law. And their rooting in social and individual legal consciousness is possible only through awareness as possession and constant access to legal information its analysis through synthesis as critical productive thinking and legal capacity as a conscious ability to achieve the necessary legal result. Critical thinking is inherent in a level of freedom that recognizes the prominent place of the individual in society as well as an ideal that is gradually expanding in a globalized world where, despite real latent social inequality, there is a great legal and political awareness of the importance of ensuring the free realization of the individual, which promotes the expansion of critical thinking.

Keywords: *legal education, legal nurture, legal awareness, legal capacity, critical thinking.*

УДК 340.1

DOI 10.31558/2786-5835.2022.1.2

Грищенко Євген Ігорович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ДОКТРИНАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ СВОБОДИ ПЕРЕСУВАННЯ ЯК ПРИРОДНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ

Стаття присвячена дослідженню питань становлення та розвитку окремих елементів змісту права на свободу пересування у правових вченнях різних історичних періодів. Автором аналізуються різні чинники, що були характерні для розвитку змісту вказаного права (соціальне становище, громадянство, торгівля, війни, природа людини).

Ключові слова: *свобода, свобода пересування, доктрина, право людини, природне право.*

Постановка проблеми. Право на свободу пересування є фундаментальним природним правом, без якого важко уявити сучасне повноцінне життя людини. Однак людство переживало у своїй історії різні епохи, що по-різному сприймали саму категорію свободи, і як наслідок, свободи пересування. Для сучасного класичного розуміння змісту та цінності права на свободу пересування був пройдений великий доктринальний та історичний шлях його обмежень та вибірковості володіння ним. Для кращого розуміння значення та аксіологічного виміру цього права варто з'ясувати не лише нормативні, а й доктринальні витoki його тлумачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті буде використано джерела класиків правової думки, родоначальників міжнародного права та філосо-